

A MÚLT ÉS JELEN FELTÁRÁSÁNAK FONTOSSÁGA

Dominik Tatarka *Agónia* címen közzétett válogatott műveinek gyűjteménye csak azt az olvasót szólíthatja meg igazán, aki valóban fogékony a másságok iránt. Ha Közép-Európa valamely szegletéből értelmezzük e másságot, akkor az mindenekelött az e térségben élő nemzetek sajátos kultúráját, irodalmát, művészetét és történelmét jelenti. Olyan másság ez, amely itt van a közvetlen tözsomszedságunkban, számos esetben még országhatárok sem választanak el tőle. Mégis sokkal jellemzőbb, hogy a másság csak akkor vonzza tekintetünket, ha valahol messzebb, elsősorban Nyugaton fedezzük fel, a közvetlen közelünkben lévőre vagy érdektelenül vagy lekicsinylősen legyintünk. E másságok lebecsülése Nyugat felől nézve még sokkal jobban kifejezésre jut. Közép-Európa valamennyi nemzetének kultúráját, művészetét, irodalmát egy kalap alá véve a legjobb esetben is csak akkor számíthat Nyugatról némi érdeklődésre, ha egzotikumot lát benne, mindenekelött ha politikai botrányt. Erről az egész közép-európai térség nemzeti irodalmait a lekicsinylésben és lebecsülésben egyenrangúsító szemléletről találó szarkazmussal írja Danilo Kiš a következőket: "Ami pedig az irodalmat illeti, nekünk, európaiaknak van belőle bőven, méghozzá nem is a rosszabbik fajtából való, ők meg, a hogyishívják, szrrb-hrrek, tessenek szépen, úgymond delikát témáról írni, tessenek gúnyt űzni a politikusaikból és rendszerükből, írjanak le egy jó kis politikai botrányt, vonzó, egzotikus keretbe foglalva... és íme, a kiváló olvasmány. Mi európaiak viszont, mi, a civilizáltak, mi majd tiszta szívvvel és lélekkel leírjuk a naplementék szépségét, meg ecseteljük gyerekkorunk-ifjúságunk egzotikumát (mint Saint John Perse), majd mi írunk szerelmes meg mindenféle verseket... Ők meg, hát ők, barátom, szórakozzanak csak saját politoegzotikommunista problémáikkal." Ugyancsak találó szóképzéssel sűríti azt az elkoptatott nyugati mítoszt, miszerint nekünk, "jugoszlavákoknak és a többi magyarnak le kell mondanunk az irodalomról, a nagyvilágot csakis politikai-egzotikus-komműni témákkal szórakoztathatjuk, hogy mi mindig és mindenütt homo politicusok lehetünk; hogy a kötészet és a forma, a játék és más csacsaságok; a metafizikai hóbortok (ki vagyok? honnan jöttem? hová tartok?), a szerelmi szárnyalások úgymond, nem nekünk való, hogy a naplementékhez nem lehet semmi közünk, mert ezek csak az irodalomért és költészetért rajongó túristáknak járnak ki, akiknek kizárólagos joguk az elragadtatott, tiszta szemlélődés." Dominik Tatarka írói rangját is akkor mérhetjük fel relevánsan, ha szem előtt tartjuk az európai kultúrkör egészét. Ha a kultúrkört olyan kontextusként fogjuk fel, amelyben mi, közép-európaiak "legalább is az antropológiai tényállás szerint, az európai népek családjához tartozunk, zsidó-keresztény, bizánci és török hagyományainkat tekintve pedig jogunk van a kulturális közösségbe kapcsolódni, ugyanolyan jogunk, mint másoknak, ha nem több." (Danilo Kiš: Kételyek kora, Pozsony, 1994.)

Kanyarodjunk azonban most már vissza a közép-európai másságok kérdésköréhez. Az itt, egymás (tő)szomszedságában élő nemzetek kultúráját, művészetét, irodalmát, történelmét, a bennük rejlő öntörvényűséget és másságot meggyő-

ző érvénnyel csak úgy ismerhetjük el, ha megismerjük. Erre ad esélyt ez a Dominik Tatarka életművéből vett válogatás is. A szomszédos másságok pusztá elismerése ugyanis könnyen válhat pusztá verbalizmussá.

Ha végigolvassuk e Tatarka-kötetet, pontosan kirajzolódik legáltalánosabb rendezőelvként az a mozzanat, hogy a verbális uniformizmusok ellenében íródtak művei. Annak a verbális uniformizmusnak az ellenében, amelyben Václav Bělohradský jelöli meg a közös európai hagyományt. (Václav Bělohradský: *A kapitalizmus és a polgári erény*. Pozsony, 1994) Ő hivatkozik rá, hogy Kundera mondta valahol: a közép-európai kis országok nem csinálják, hanem elszenvedik a történelmet. Kétségtelenül hiteles és egyetemes érvényű közép-európai tapasztalat nyer e Kundera-kitételben megfogalmazást. Ám árnyaltabbá lesz e tapasztalat, ha arra is felhívjuk a figyelmet, hogy Tatarka *Reverendás köztársasága* utolsó fejezetének címe: *A háború alakítja a sorsokat*. S nemcsak e cím, hanem a regény egésze is a fenti Kundera-mondatot árnyalja tovább – visszamenőleg is. Minthogy Tatarka (már az 1948-ban megjelent) *Reverendás köztársaság* című regényében egyfelől a (szlovák) nacionalizmusnak mint verbális uniformizmusnak a kibontakozását, majd tomboló diadalát követhetjük nyomon, másfelől viszont egy másik verbális uniformizmus (a kommunizmus) megszületésének lehetünk tanúi, mely ekkor az előzővel való szembesegülés egyedül elfogadható lehetőségének látszik. Hogy egy évtizeddel később ez utóbbi is lelepleződjék. Az Antonin J. Liemmel folytatott beszélgetésben vall e korszak hamis kollektívizmusáról Tatarka, elmondva a *Bólogatás démona* című nevezetes művére utalva: "Talán ez volt nálunk az első politikai szatíra azokról az emberekről, akik önnön gyávaságukat úgy próbálják leplezni, hogy mindennel és mindenkivel egyetértenek, azokról, akik lemondanak arról, hogy a saját fejükkel gondolkodjanak, és ehelyett valamiféle nem létező kollektív aggyal próbálnak gondolkodni..." S az már a közép-európai sors egyetemes érvényű tragikumára villant rá, mai távlatból olvasva e műveket, hogy egyik verbális uniformizmusból a kiút – úgy látszik, elkerülhetetlenül – a másikba gyűrűzött bele, majd napjainkban esetenként újra az előzőbe, ördögi körforgássá szűkítve-alacsonyítva az ember mozgásterét és pályáját. A fent idézett fejezetcím jelentéskörét árnyalja tovább az a szlovák történelemben pontosan szituált, s ugyanakkor az egzisztencializmushoz is kötődő életérzés, amely a *Reverendás köztársaság* alábbi párbeszédében fogalmazódik meg:

"Mintha manapság az embernek folyton lesben kéne állnia. Gyakran az az érzésem, hogy valaki megnyom egy gombot, és egyszeriben minden a visszájára fordul.

— Úgy vagyunk, mintha a pokol tornácán állnánk — mondta Tomaš elgondolkodva.

— Mintha az egész világ valamiféle csapda volna — toldotta meg a nagybátyja."

Tatarka az írás értelmét az emlékezésben látja. "Amit az ember homályos életérzései alapján képes megfogalmazni, azt élete végéig megőrzi az emlékezetében." És "minden kortárs alkotás feltár valamit a jelenből és a múltból is." E vallomás értékű mondatok mélyen hitelesek az ő esetében. Írói ars poeticájaként is felfoghatjuk. Tatarka ugyanis lemérhetően következetes a verbális uniformisok-

kal való szembeszegülésben. S ez a következetesség nemcsak írói tartásában érhető tetten, hanem, ami az olvasó számára még ennél is lényegesebb: az irodalom eszközeivel tudja hitelesíteni szembeszegülésének formáit. Mindenekelőtt azáltal, hogy az épp érvényben lévő verbális uniformizmus megjelenítését illetően (lásd a reverendás köztársaság diadalát) éppúgy a kívülálló pozíciójából — távolságtartással — szemlélteti, mint ahogy a készülődő másiknak is csak rokonszenvezője, de nem felesküdt híve. Minden rossz ízű elkötelezettségtől távol tudja tartani magát. Mélyen hiteles főhősének csalódása, melyet a szlovák nemzeti állam eszmei elkötelezettjévé váló amerikai nagybátyja iránt érez: "Azt hittem, szent vagy, furcsa szlovák szent. (...) Benned láttam minden szlovák Menkinát. És elhittem, hogy a Menkinák valóban meg tudnak élni a semmiből, az érzéseikből. Azt mondtad egyszer, hogy Amerikában az emberek dollárból élnek, és hogy itt, otthon a szülőföldünkön Isten kegyelméből. Te így éltél. Tiszta szívből házmester tudtál lenni a saját házában. Amikor az utcán láttalak ballaggni, elhittem, hogy a Menkinák kicsiny nemzete nem akarja, hogy köze legyen, és nincs is semmi köze ahhoz a disznósághoz, amivel tele van a világ. Bízam benne, hogy a legnagyobb döggeselyűket kivéve, ez a kicsiny nemzet megőrzi ártatlanságát. Hogy valahogy átvészeli ezt a háborút, szeplőtlenül."

Hogy miért olyan fontos — s olykor a lehetetlenséggel határos — e térségben egy-egy nemzet történelmének, hiteles múltjának megismertetésére vállalkozni, arra épp a fenti értelemben vett verbális uniformizmusok szolgáltattak magyarázatot. Minden hamis kollektívizmus ugyanis, tudjuk jól, (rög)eszmerendszerek személytelen alkatrészévé alacsonyítja az egyes embert, felszámolva-eltüntetve személyes élményeit, gondolatait és tapasztalatait. Dominik Tatarka művei a szembeszegülés irodalmilag egyedül lehetséges módját választva a történelem alá szorult egyes ember szenvedéseiről, megpróbáltatásairól, azt őt ért gyalázatok és megaláztatások tapasztalatait fogalmazza meg elevenen, érzékletesen, hitelesen. Gondoljunk csak az *Agónia* Katarinkájára, akinek legmélyebb, legszemélyesebb fájdalmát megjelenítve az ártatlanság történelmileg pontosan szituált tragikuma és abszurd hiábavalósága és hatástalansága fogalmazódik meg. Vagy akár a *Bűz* című novella tébolyultan gyilkoló katonatisztjére. De ugyanúgy az *Ember a választfal mögött* Gustáv Casnochájának dermesztő magányára, aki saját megszenvedett tapasztalatoként azt panaszolja fel, hogy az épp érvényben lévő verbális uniformizmus az egyes ember felszámolására tör, illetőleg személyiséggé szerveződését köti gúzsba:

" — Nézd, Jozkóm, te katonatiszt vagy, akivel neked dolgoz van, és akiről te beszélsz, az egy bizonyos konkrét ember, akinek ezt meg ezt a parancsot kell végrehajtania. Te hiszel ebben. Konkrét ember... egy bizonyos... — Gustáv hangja észrevehetően ellágyult.

— Ha az ember bizonyos benne, konkrét... Igen, számomra ismeretlen az ember, csalóka látomás — ahogy mondtad. Tudod, nem úgy beszélek az emberről, mint anatómiai, biológiai tanulmányok tárgyáról, társadalmi funkciók ellátójáról, hanem mint aki után vágyakozunk, akinek a rokonszenvére és szeretetére szomjazunk tikkadtan, azon szorongva, miként népesíthetnénk be vele lelkünk szeretettől, sóvárgástól folyvást növekvő

terét. (...) Miért kell, hogy egyik ember a másik számára csapda, fájó nyugtalanság legyen? Azért, mert az ember iszonyatosan sóvárog az ember után."

Jozo Rataj számára, akihez Gustáv Casnocha a fenti idézetben szól, a konkrét ember, egyáltalán az ember, az egyén tipikusan racionalizált lény, abban az értelemben, ahogy Bělohradský veti fel e fogalmat: "Korunk jellegzetessége, hogy cselekvéseink annál ésszerűtlenebbek, minél racionálisabbak. (...) Hihetünk még egyáltalán annak az eszmének, hogy a politikai hatalom legitim alapját szabad és ésszerű emberek egymással kötött szerződése képezi?" Mindennek fényében Casnocha emberképe és -felfogása valóban nem lehet több, mint csalóka látomás, ködkép a kedély láthatárán.

Mindezekon túl fontos még kitérnünk Tatarka kultúra-felfogására. Az írás értelmét, mint idéztem már, Tatarka a múlt és a jelen feltárássában látja. Majd azt is hozzáfűzi, hogy "az emlékezés s a megfogalmazás mellett azonban itt van még az intellektuális tudatosítás kérdése." E tudatosításra szerinte egyedül a kultúra ad esélyt. Nem véletlen, hogy Malraux nyomán rádöbben: "a szobrászat isteneket teremt, olyan műveket alkot, amelyek tudatunk, érzéseink kifejezői... A tágabb értelemben vett kultúra is olyan művek összessége, amelyek megérdemlik, hogy a nemzetek tiszteljék, istenítsék őket, és meghajoljanak előttük." Majd az irodalomra vonatkozóan állapítja meg a következőket: "Ha az irodalom a kifejezőeszközökkel való manipulációvá alacsonyodik, alkotás helyett olyan produkció születik, amely nem fejezi ki sorsunkat, helyünket a világban, tehát azokat az értékeket, amelyek alapértékek és azok is maradnak."

A Reverendás köztársaságban olvashatjuk az alábbi párbeszédet:

" — Azt hiszem, manapság igen sok ember vesztí el a jövőjét. mindegyik külön-külön, személy szerint.

— És végképp? Hát a többi jövő?

— Azt kérdi, Edita, hogy végképp-e? A folyvást hátráló rák előtt ott van az egész jövője. Mi valahogy visszamenőleg érvényesítjük a szabadságunkat, de csak holnap, holnapután. A szabadságot választva nézünk magunk elé. A mi jövőnk, akár a kocsi rúdja, egy kicsit előbbremutat. A mi szekerünknek nincs fogata, a kocsirúd állása mutatja az utat. A mi szekerünk rúdja a helyzetünkben ered, ha rólunk, a mi nemzedékünkéről van szó.

— Ez lehangoló.

— Csak nekünk, Edita. Amputáltuk a hamis hitvallásunkat. Abbéli meggyőződésünk, hogy bölcs fogat húz bennünket, szinte minden erőfeszítés nélkül, úgyszólván magától foszlott szerte, az átélt események foszlatták szét. Az élénk meredő kocsirúd vége mellől minden egészen másnak látszik. A szekér halad. Azok az emberek, akik nem ismerték a mi polgári illúzióinkat, nem fogják megcsíratni őket. Szabadnak érzem magam, mert tudom, kit kell gyűlölnöm, kit kell szeretnem, mert tisztán látok. Szabad vagyok, főként azért, mert megértettem, annál már semmi rosszabb nem érhet, mint ami ártatlanságom ellenére ért."

A fenti idézet jól érzékelteti, hogy Tatarka mindvégig a polgári értékek, a polgári tudat elkötelezettje. Valamennyi műve, önmagán túlmutató jelentésében, ezeknek az illúzióknak és értékeknek a felbomlásáról szól, amelyet mindenkor a

történelmi és társadalmi-politikai zajlások idéznek elő. Ám épp e körülmények tudatosításával lehet szerinte hozzájárulni ahhoz, hogy ezek az értékek egyszer valamikor érvényt szerezhessenek maguknak. A kultúra az, ami Tatarka szerint elősegíti az államiság polgári tudatának kialakítását. "Talán azt a végkövetkeztetést is levonhatnánk — mondja —, hogy nem a relatív életszínvonal, hanem a kultúra alakítja ki egy ország tartós polgári kapcsolatait." (Beszélgetés Antonin J. Liemmel) Tatarka kultúra-felfogása pontosan azt a szemléletet tükrözi, amelyet Bundula István a következőképp összegez a 30-as évek magyar Közép-Európa-elgondolásait vizsgálva, ám máig töretlen érvényességgel: "A fenyegetettségérzet tehát egyrészt kitermeli a Közép- és Kelet-Európa-gondolatokat, másrészt viszont a nemzet (nép) identitásának védelmében fokozza a kultúra szerepét. Ez teljesen logikus, hisz a kultúra nem más, mint az adott közösség identitásának koncentrációja és tükröződése a szellemi értékekben. Ebben a folyamatban különösen felértékelődik a múlt, hiszen egy közösség múltja egyúttal a közösség emlékezete is, a történelmi folyamatosság kollektív tudata: élet- és gondolkodásmód." (In: *Áttűnések. A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, 1992.)

Ebben a kontextusban az is világos lesz, hogy a történelmi és társadalmi-politikai körülményeket soha sem alakító, csak elszenvedő egyén valójában, Sartre meghatározásával élve, ember-alatti lény, akiben megtalálhatók az ember-elvek, vagyis bizonyos csírái az emberré levésnek. "Nem vagyunk teljes emberek — mondja egy helyütt Sartre. Olyan lények vagyunk, akik küzdelem árán igyekszünk eljutni az emberi viszonyokhoz és az ember meghatározásához." Mint a hivatkozásból is kiderül, nem pusztán közép-európai jeleségről van szó. A sajátos közép-európai adottságokról és körülményekről már részletesen szoltunk. Tatarka a polgári viszonyok kialakulását tekinti olyan kontextusnak, amelyben az *ember meghatározása* lehetőségessé válhat. S e polgári viszonyok kialakításában a kultúrát tekinti mércének, irányadó minőségnek. Valamennyi műve azonban — épp azért, mert mélyen hiteles — csak a távolságokról, az akadályoztatottságok sajátos szlovák változatáról adhat számot.

Ott, ahol a háborúk s történelem szabják meg és alakítják a ember sorsát, ahol a politikai hatalom legitimitása újra és újra legalitássá csontosodik, a Tatarka-féle múlt és jelen tudatosítása, eleven, hiteles személyiségek konkrét léthelyzetének megjelenítése mindennél fontosabbnak bizonyul. Ez adja meg az egyetlen esélyt arra, hogy a történelem és a politika bűvös köreiben való körbeforgásból kiszabadulva az ember felismerje az emberré levés csíráját, a benne rejlő lehetőséget, mely által felülemelkedhet mindazokon a traumákon és hasadtságokon, melyek önnön történetét elmondhatatlanná s ezáltal feldolgozhatatlanná teszik. Újra meg újra, előre és visszamenőleg.